

Cees Houtman

De Bijbel als vrij domein

Over Guus Kuijers 'Hoe een klein rotgodje God vermoordde'

Ter inleiding

De theologen van tegenwoordig gaan serieuze discussies uit de weg. Zo liet de hoofdredacteur van dagblad *Trouw* op zaterdag 13 oktober 2007 de lezers weten in zijn wekelijkse rubriek naar aanleiding van negatieve reacties, met name ook van theologen, op een bijdrage van H.M. Kuitert over godsdienst als verbeelding in de krant van 6 oktober. Hij voegde eraan toe dat het bijgevolg ook niet zo vreemd is dat de theologische faculteiten geen studenten meer trekken.

De theologie buiten spel. Het lijkt erop. Recente bestsellers over de Bijbel verschijnen bij algemene uitgeverijen en zijn geschreven door auteurs die zich nadrukkelijk als ongelovigen afficheren zoals Guus Kuijer en de Blokkers. De tijd is voorbij dat schrijven over de Bijbel een privilege van vooral specialisten of gelovigen was. De Bijbel is een vrij domein en wie maar wil, mag zijn zegje doen. De theologie buiten spel. Geraakt of gezet? Opmerkelijk is in elk geval dat zelfs in de beoordeling van de bestsellers theologen geen rol spelen. In het reeds genoemde dagblad *Trouw* werd de bespreking van de 'Blokkerbijbel'¹ toevertrouwd aan een historicus (11 november 2006), terwijl in dezelfde krant voor commentaar op een boek over Koran en Bijbel² alleen twee arabisten werden benaderd (19 oktober 2007).

Buiten spel. Dat moet theologen toch hun eer te na zijn. Zij doen er goed aan hun zwijgen over boeken die de winkels uitvliegen te doorbreken om fair en open hun mening daarover kenbaar te maken en duidelijkheid te scheppen.

*theologen moeten
zich niet buitenspel
laten zetten*

Ik wil in dit artikel een voorzet geven met een analyse van Guus Kuijers *Hoe een klein rotgodje God vermoordde*³ om aldus onder meer helderheid te scheppen omtrent de plaats van de Bijbel in het christendom. Kuijer schrijft over Bijbel en Koran. Ik beperk mij tot een beoordeling van wat hij over de Bijbel zegt en betrek daarbij de door mij in het boek *De Schrift wordt geschreven*⁴ verdedigde standpunten.

Niet de Bijbel, maar de interpretatie ervan geniet gezag

Kuijer signaleert bij herhaling dat niemand zich aan de Schrift van kافت tot kافت houdt, maar dat geleefd wordt bij een selectie van teksten en dat wie het anders voorstelt 'ons voor het lapje' houdt.⁵ Met reden. Niet de Schrift, maar de interpretatie ervan geniet onder christenen gezag, zo houd ik de lezers van *De Schrift wordt geschreven* voor. Zij leven feitelijk bij een 'Nieuwer Testament', een door theologische en stichtelijke literatuur en door de prediking geactualiseerde en herschreven Schrift, bij een concept van wat essentieel is in de Schrift, een 'Testament' dat in vele gestalten bestaat en voorwerp is van voortdurende beschrijving.⁶ Over de inhoud en het karakter ervan gaat de discussie tussen christenen onderling en handelt ook het boek van Kuijer. Als ongelovige is hij op zijn wijze een soort van predikant met als ideaal dat goedwillende gelovigen en goedwillende niet-gelovigen de handen ineenslaan om gestalte te geven aan een wereld van rechtvaardigheid en barmhartigheid.

Kuijer haalt op zo'n 160 niet al te grote bladzijden heel veel overhoop. Heerlijk onbekommerd geeft hij zijn mening ten beste zonder literatuurverwijzingen. Hij citeert rijkelijk uit de Bijbel, in de regel zonder tekstplaats te noemen, in een klaarblijkelijk groot vertrouwen in de kennis van zijn lezers. Zijn boek draagt het karakter van een pamflet, ook wat betreft de stijl en het taalgebruik, dat niet altijd parlementair is. Ik heb wel eens mooiere teksten van Kuijer gelezen. Indertijd heeft zijn roman *Izebel van Tyrus* (1988) zowel wat betreft de vorm als de inhoud indruk op mij gemaakt. Kuijer doet daarin wat in de afgelopen tijd in 'avant-gardistische' kringen in de Bijbelwetenschap een trend is geworden. Hij geeft het woord aan de andere partij. De in de Bijbel verguisde persoon mag haar belichting van de geschiedenis geven. Bijbelteksten worden herkenbaar als partijdige teksten als de Izebels en de Delila's hun verhaal doen, terwijl nationale helden als Simson kunnen ineenschrompelen tot mensen met suïcidale neigingen of tot zelfmoordterroristen. *Izebel* verraadde hartstocht. Ook in het nieuwe boek over de Bijbel spreekt de passie waarmee het geschreven is aan en op menig punt ook de inhoud, de visie op wat er in het 'Nieuwere Testament' behoort te staan en wat niet.

Het godsbeeld

God – zo houdt Kuijer ons voor – bestaat bij de gratie van mensen.⁷ Zij houden hem in leven door hun woorden en daden. Spreken zij niet over hem en beroepen zij zich niet op hem, dan sterft hij.⁸ De God die recht heeft op bestaan, de grote God, is de God van liefde, barmhartigheid en recht, die gruwet van bloed en wreedheid en wars is van mannelijke stoerheid en de verachting van de vrouw en de homoseksuele medemens.⁹ Hij is de antipode van het rotgodje, met een beroep op wie al wat God verafschuwt, in stand wordt gehouden en die, erg genoeg, de bescherming van de wetgever geniet vanwege het taboe op godslastering.¹⁰

Het godsbeeld is in beweging. De Schrift zelf keert zich tegen 'fossilisatie van het godsbeeld',¹¹ zoals de Schrift zich ook keert tegen 'fossilisatie van de moraal',¹² wat door Kuijer op zijn wijze wordt verwoord: 'De Wet moet in elke situatie en op elk moment van de geschiedenis opnieuw worden'.¹³

Stem en tegenstem klinken op en vragen om een reactie, die ook de gestalte kan aannemen van een nieuwe stem.¹⁴ Met Kuijer¹⁵ waardeer ik de meerstemmigheid van de Schrift positief. Zij is er zelf vol van en door de geschiedenis heen is zij onder het oordeel door gegaan van mensen die vanuit de kerk als instituut

stem en tegenstem
klinken op in
de Bijbel

Signalement

als hinderlijke critici en als dissidenten werden beschouwd – in mijn boek krijgen ze een ruime plaats, Marcion, de gnostici, de manicheërs, Voltaire, Reimarus enz., al die lieden die de God van het Oude Testament als een ‘rotgodje’ beschouwden, maar ook bewogen mensen als Müntzer, Karlstadt en Franck die naar de marge werden geschoven¹⁶ –, allen mensen die, wanneer men vanuit het heden op hen in al hun verscheidenheid terugblijkt, op zijn minst een zekere sympathie kunnen wekken vanwege hun hartstocht, hun zoeken naar de ware God, iets wat men bijvoorbeeld mist in de stukjes van Maarten 't Hart over de Bijbel in *NRC/Handelsblad*,¹⁷ die er een duivels genoeg in lijkt te scheppen de draak te steken met de Schrift en bewust geen goed verstaander wil zijn.

Stem, tegenstem en nieuwe stem

Stem, tegenstem en nieuwe stem. Kuijer voegt zich in het koor. Als een oudtestamentisch profeet kan hij bestaande vormen van religie kritiseren. God, zo weet hij, ‘verveelt zich te pletter met Zijn gelovigen. Op vrijdag, zaterdag en zondag doet God watjes in zijn oren, want dan is het geteem het ergst. “Ja hoor”, kreunt hij, want God hoort helaas ook met watjes in zijn oren omdat Hij almachtig is’.¹⁸ Jesaja of Amos zou het gezegd kunnen hebben (zie Jesaja 1:10-17; Amos 5:21-27). Kuijer werpt zich op als interpreet van de Bijbel. Hij geeft rake typering, bijvoorbeeld van de Prediker, ‘sympathiek, maar niet diepzinnig’¹⁹, een wijze die niet goed ‘uit zijn doppen [heeft] gekeken’²⁰ en wiens uitspraken ‘akelig verwend’ kunnen klinken. Hij voert de broedermoordenaar Kaïn (Genesis 4) ten tonele als ‘de eerste ongelovige’, die niettemin begrip vindt bij God en het prototype is van de mens die ‘zichzelf door zijn ongelof in ballingschap [stuurt]’.²¹ Met gevoel voor het verschil in religieus klimaat tussen Genesis en de volgende Bijbelboeken²² tekent Kuijer Abraham, zoals hij beschreven wordt in het boek Genesis, als de gelovige naar zijn hart, de mens die ‘een innerlijke stem [volgde] die hij God noemde’ en die, zonder het oude weg te doen om het nieuwe vorm te geven, God probeerde ‘tot menselijke proporties terug te brengen’.²³ De God van Genesis is zijn favoriet. Het is de God die ‘creatief [is], een beetje naïef, driftig, maar ook bereid tot verzoening’,²⁴ de God die niet ‘furieus reageert op ongelof’ zoals de God in andere Bijbelboeken.²⁵ Het is de God naar wie Job, de hoofdpersoon in een ‘prachtig boek’²⁶ op zoek is, een God van een geheel ander slag dan de ‘goklustige’²⁷ en ‘brallende’ God²⁸ van het boek Job.

Actualisatie en nieuwe interpretatie

Actualisatie en nieuwe interpretatie vinden plaats in het boek van Kuijer. De Schrift wordt geschreven en ook afgeschreven, soms op een wijze die ik niet begrijp of die me te machtig is. Kuijer kan achter de kathedraal plaatsnemen en zich de rol aanmeten van een waar historisch-kritisch Bijbelgeleerde, vol onbegrip over het gebruik van het Oude Testament in het Nieuwe. Zo verwijt hij bijvoorbeeld de apostel Paulus dat hij (in Romeinen 4) van Abraham een christen maakt en Abrahams geschiedenis net zolang verdraait totdat geen jood hem meer als zijn voorvader herkent.²⁹ De metamorfose van Jezus tot ‘de mens die zozeer liefheeft dat hij eraan sterft en daarom God is,’ in een anoniem Spaans gedicht uit de zestiende eeuw, brengt Kuijer onder de noemer ‘theologische gymnastiek [...] waar moderne christenen dol op zijn’.³⁰ Is dan, zo kan men zich afvragen, alleen het originele, het oude echt van waarde en kan het nieuwe dat niet evenzeer zijn? We zijn toch tegen fossilisatie?³¹ In elk geval doet een christen er goed aan ruim te scheppen voor de Geest die het Woord in beweging houdt.

Soms lijkt het erop dat volgens Kuijer het latere per definitie geen plaats mag hebben in het Nieuwere Testament. Een weerkerend refrein in zijn boek is dat de voorstellingen van hemel en hel – treffend door hem ‘weggezet’ als een metafoor voor de wijze waarop een mens zijn leven kan ervaren³² – pas laat ontstaan zijn. In dit verband wijst hij onder meer op het feit dat de idee van de opstanding pas in het jonge boek Daniël (12:1-3) voorkomt en verbindt hij opstanding met de idee van hemelse existentie. De teneur is steeds ‘jong’ dus niet relevant.³³

Debatwaardig?

Nu gaat het er mij niet om een lans te breken voor die voorstellingen binnen de christelijke theologie – ik heb trouwens het gevoel dat Kuijer hier tegen windmolens vecht en het gros van de hedendaagse Nederlandse christenen de dood tegemoet ziet op dezelfde wijze als zijn ‘lieve en vrome schoonmoeder’: ‘in de rust en het vertrouwen dat God het goed met haar/ hem meende’³⁴ –, maar het gaat mij om het volgende: ik verzet me tegen de idee dat het oude per definitie het echte en waardevolle is, en het jongere of latere van minder of geen waarde. Dat uitgangspunt huldigen we toch ook niet met betrekking tot de moraal!

*het jongere is
niet van minder
waarde*

De opvatting dat het oude het ware is ligt ook ten grondslag aan Kuijers uitleg van andere Bijbelgedeelten. Zo maakt hij als was hij een academisch gevormd literair-kritisch Bijbelgeleerde in de evangeliën onderscheid tussen woorden van Jezus zelf – klaarblijkelijk van waarde – en woorden die de jonge christelijke kerk hem in de mond heeft gelegd en die we klaarblijkelijk met zekere scepsis mogen bezien.³⁵ In het verhaal over Abraham die de opdracht krijgt Isaak als een brandoffer aan de Heer te brengen (Genesis 22), maakt Kuijer onderscheid tussen de opvattingen van ‘de folkloristische schrijver’ en een latere auteur. De laatste ging het om gehoorzaamheid; de eerste – naar wie wij moeten luisteren – om ‘een aanmoediging het eigen verstand, het eigen gevoel voor goed en kwaad niet alleen te hebben, maar ook te gebruiken’.³⁶ De voorliefde voor ‘het oorspronkelijke’ riekt naar wetenschappelijk biblicisme en is mijns inziens verwerpelijk.

De noodzaak van geoefend lezen

Terecht wijst Kuijer erop dat de Bijbel ‘geoefende lezers’ vraagt – elke beoefenaar van de Bijbelwetenschap weet uit ervaring dat goede uitleg veel misverstanden kan wegnemen. ‘Geoefende lezers weten’, aldus Kuijer, ‘dat je soms een absurditeit voor lief moet nemen om een verhaal binnen te komen’.³⁷ Zo moeten we naar zijn mening het zondvloedverhaal (Genesis 6-9) niet lezen als ‘een beschrijving van Gods moraliteit’.³⁸ De verdrinkingsdood van alle mensen en dieren maakt geen deel uit van de door de schrijver beoogde tendens van het verhaal. De schrijver gaat het om de betekenis van de regenboog.

Inderdaad, geoefende lezing kan karikaturale interpretatie voorkomen. Je moet zien verhalen ‘binnen te komen’. Maar geldt dat ook niet van de verhalen over de maagdelijke geboorte³⁹ en van voorstellingen als die van Jezus als ‘zoon van God’,⁴⁰ de drie-eenheid⁴¹ en de erfzonde⁴²? Kuijer kan daarmee zacht gezegd bepaald niet mee uit de voeten. Allergisch blijkt hij met name te zijn voor wat in het Nieuwe Testament over het lijden en het sterven van Jezus Christus wordt gezegd en vooral voor de daarop gebaseerde christelijke theologie. Zijn afschuw brengt hij in plastische bewoordingen tot uiting.⁴³ Hij kan net zoals Thomas⁴⁴ de hoofdpersoon van het door hem geschreven jeugdboek *Het boek van alle dingen* (2004), niet tegen het verhaal van de kruisiging⁴⁵, een verhaal waarvan de jaarlijkse herhaling Jezus zelf ook, zo deelde hij Thomas in een verschijning mee, meer dan genoeg had.⁴⁶ Voor Thomas is Jezus niet ‘de Verlosser van de mens-

heid' – daarvoor is er teveel redeloos leed⁴⁷, terwijl zij die geloven in 'Jezus Christus als Heer en Verlosser', zoals de steile orthodoxe vader van Thomas, nu niet bepaald het type van de verlost mens zijn en blijken te behoren tot de mensen die 'moeilijk te verlossen zijn'.⁴⁸ Wel is Jezus voor Thomas degene die de vader ontmaskert als 'een schijterd', iemand die ter legitimatie van zijn autoritaire optreden zich verstopt 'als een bang kind achter Gods brede rug'.⁴⁹ Ook wordt Jezus voor Thomas zichtbaar in de gemolesteerde mens. De moeder van Thomas, slachtoffer van de losse handen van haar patriarchale echtgenoot, lijkt op Jezus 'als ze haar haar los had'.⁵⁰

Wat mijzelf betreft, ik moet zeggen dat ik in toenemende mate geïmponeerd ben door de christelijke theologie van de lijdende Christus. De God, Schepper van hemel en aarde en de Bevrijder, is ook degene die de gestalte van een mens heeft aangenomen om mens te zijn te midden van de mensen: een God die uit eigen ervaring weet wat mensen kunnen doormaken. Verbijsterend is het.⁵¹ En natuurlijk, de verzoening is er niet voor nette kerkmensen, maar voor mensen met vreselijk veel bloed aan hun handen, plegers van genocide en zo meer, die bezwijken onder hun schuld. Zij mogen profiteren van het surplus aan gerechtigheid van Jezus Christus.

De noodzaak van nieuwe wijsheid, nieuwe profetie en nieuwe verhalen

Kuijer moet niet veel hebben van de lieden die de touwtjes in de kerk in handen hebben, priesters, de geestelijkheid of hoe ze ook verder aangeduid mogen worden, degenen die het gezicht geven aan de kerk als instituut.⁵² Hoe invoelbaar is de ergernis.

kerklid zijn is
vaak lijden aan
de kerk

Kerklid zijn is vaak lijden aan de kerk. Het is vol te houden onder meer vanwege het besef dat de kerk als instituut als bedding nodig is om de stroom van het evangelie door het landschap van de geschiedenis heen te leiden, een modderstroom waarin goddank ook telkens de glinstering van edelmetaal oplicht. Meer sympathie dan de kerkelijke kleine en grote elite genieten bij hem de profetische, ketterse stemmen en hun 'openbaring' – terecht niet verstaan als iets dat ingegoten wordt,⁵³ maar als een zien van dingen die andere mensen niet zien⁵⁴. Hij geeft zich – weer terecht – niet kritiekloos aan hen over. Ze kunnen bepaald gevaarlijk zijn.⁵⁵ Altijd moet wijsheid gezocht worden – die eigenwijsheid kan zijn – en moet de gelovige zijn verstand gebruiken.⁵⁶ God beleeft plezier aan nieuwe liederen, maar ook aan nieuwe wijsheid, nieuwe profetie⁵⁷ – en, denk ik, aan nieuwe verhalen. Een mooi voorbeeld van een nieuw verhaal geeft Kuijer in *Het boek van alle dingen*.⁵⁸ Ik geef een korte impressie.

Thomas, met wie we al kennis maakten, behoort tot een gezin dat deel uitmaakt van een orthodox-christelijk conventikelachtig kerkgenootschap. De dagelijks schriftlezing aan tafel is in de periode waarin het verhaal zich afspeelt, gewijd aan de geschiedenis van de plagen in Egypte (Exodus 7-12). De lezing wordt verzorgd door de vader die in het leven van zijn vrouw en kinderen de rol van Farao vervult. Zijn gezag houdt hij in stand met – letterlijk – harde hand. Evenals de Egyptische Farao is hij niet te vermurwen.⁵⁹ Wanneer zijn vader weer eens barbaars is opgetreden, hoopt Thomas dat hij door God vreselijk gestraft zal worden 'met builenpest of zo'⁶⁰ of met 'alle plagen van Egypte',⁶¹ en bidt hij God om de vader niet te vergeven.⁶² Maar ook komt hij op de gedachte dat er 'een ander plan [moest] komen om het hart van de farao te veranderen'.⁶³ Zelf wist hij geen plan. Anderen gelukkig wel. Zij kregen de vader op de knieën, niet door plagen à la

Exodus, maar door – voor de vader een vreselijke kwelling, evenwel één waarbij geen bloed vloeide en doden vielen – de revolte van vrouwen en kinderen die zelf het heft in handen namen en de vader in de marge manoeuvreerden door een gezellige voorleesavond met muziek, in *zijn* huis. ‘Maak je geen zorgen Thomas’, zei mevrouw Van Amersfoort, de geëmancipeerde buurvrouw, ‘Je moet niet bang zijn. Je wilde toch de plagen van Egypte? Niet de kikkers, niet de muggen en niet de builenpest, maar wij zijn de beste plaag. Wij vrouwen en kinderen. Daar kan geen farao tegen op’.⁶⁴ De zachte krachten hebben gewonnen.

Tot slot, waarvan ik onder de indruk ben en wat ik in *De Schrift wordt geschreven* tot uitdrukking heb willen brengen, is de enorme potentie tot vernieuwing en verandering waarover het christendom beschikt, de dynamiek aanwezig in zijn Schrift en traditie, de stuwende kracht achter de zoektocht naar het laatste Woord. Gevoel voor die dynamiek proef ik ook in het boek van Kuijer.

Prof. dr. Cees Houtman is emeritus hoogleraar Oude Testament van de Protestantse Theologische Universiteit te Kampen.

1. J. Blokker, J. Blokker Jr., B. Blokker, *Er was eens een God. Bijbelse geschiedenis*, Contact, Amsterdam 2006; zie ook de bespreking in *Theologisch Debat* 4/1 (2007), 63.
2. M. ter Borg, K. Bischof, *Koran en Bijbel in verhalen*, Unieboek, Houten 2007.
3. G. Kuijer, *Hoe een klein rotgodje God vermoordde*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2006.
4. C. Houtman, *De Schrift wordt geschreven. Op zoek naar een christelijke hermeneutiek van het Oude Testament*, Meinema, Zoetermeer 2006.
5. Kuijer, *Rotgodje*, p. 26; vgl. pp. 106v., 162.
6. Houtman, *De Schrift*, pp. 141-143, 165, 167, 170-172, 193, 195, 199.
7. Kuijer, *Rotgodje*, pp. 6, 104v., 166.
8. *a.w.*, pp. 81, 84.
9. *a.w.*, pp. 6v., 21v., 35, 40, 53 e.a.
10. *A.w.*, pp. 6v., 16, 29, 38, 50, 79, 159v.
11. Houtman, *De Schrift*, hoofdstuk 27.
12. *a.w.*, hoofdstuk 25.
13. Kuijer, *Rotgodje*, p. 31; vgl. 107v., 115.
14. Houtman, *De Schrift*, 490-507.
15. Kuijer, *Rotgodje*, pp. 34, 112, 121.
16. Houtman, *De Schrift*, hoofdstuk 15 en 26.
17. Ten dele gebundeld in M. 't Hart, *De Schrift betwist*, Arbeiderspers, Amsterdam 1997, 2002.
18. Kuijer, *Rotgodje*, p. 34.
19. *a.w.*, p. 88.
20. *a.w.*, p. 91.
21. *a.w.*, pp. 58v.
22. Vgl. Houtman, *De Schrift*, pp. 494-496.
23. Kuijer, *Rotgodje*, p. 155; vgl. pp. 32, 65v., 79-85.
24. *a.w.*, p. 57.
25. *a.w.*, p. 61; vgl. pp. 69v., 75-77, 82, 85.
26. *a.w.*, p. 96.
27. *a.w.*, p. 97.
28. *a.w.*, p. 101.
29. *a.w.*, pp. 86v.
30. *a.w.*, p. 150.
31. Vgl. ook *a.w.*, p. 155.
32. *a.w.*, p. 145.
33. *a.w.*, pp. 19v., 64v., 73, 88v., 124-138.
34. *a.w.*, p. 138.
35. *a.w.*, p. 117.

36. *a.w.*, p. 68.
37. *a.w.*, p. 67.
38. *a.w.*, p. 70.
39. *a.w.*, p. 31.
40. *a.w.*, p. 87.
41. *a.w.*, p. 144.
42. *a.w.*, pp. 45v., 96.
43. *a.w.*, pp. 11-17, 33, 41v., 77, 89, 92v., 136, 167.
44. Vgl. Johannes 20:24. Thomas heeft vanwege de onaantastbare machtspositie van zijn vader in het gezin zo'n negatief beeld van God gekregen dat hij niet meer in God kan geloven. 'Hij is uit me weggeslagen,' zei Thomas [in een gesprek met Jezus]. 'En toen is hij gestorven, want Hij kon niet buiten mij.' (G. Kuijer, *Het boek van alle dingen*, Querido, Amsterdam 2004, p. 79). Vgl. *Rotgodje*, 23v.
45. Kuijer, *Het boek*, p. 23
46. Kuijer, *Het boek*, pp. 25, 63. Thomas 'was altijd blij als het [de jaarlijkse kruisdood van Jezus] er weer op zat en de Heer gezond en wel uit Zijn graf was opgestaan.' (p. 23). Vgl. ook Kuijer, *Rotgodje*, p. 167.
47. Kuijer, *Het boek*, p. 52.
48. Kuijer, *Het boek*, p. 100.
49. Kuijer, *Het boek*, p. 78.
50. Kuijer, *Het boek*, p. 87.
51. Vgl. Houtman, *De Schrift*, 554.
52. Kuijer, *Rotgodje*, pp. 69, 115-117, 122v.
53. Kuijer, *Rotgodje*, pp. 8, 118.
54. *a.w.*, p. 131.
55. *a.w.*, pp. 20, 34v., 117, 140-148, 155, 165v.
56. *a.w.*, pp. 8, 30v., 32, 40, 107.
57. Houtman, *De Schrift*, pp. 168v., 193, 555.
58. Te verstaan als 'de theorie van alles' (*Rotgodje*, p. 166), een omvattende wereldbeschouwing?
59. Hij legitimeert zijn gedrag met een beroep op de aan hem door God gegeven positie, vastgelegd in het enige 'echte boek', de bron van alle moraal (pp. 47, 66, 77v.), door hem als volgt verwoord: 'De man heeft de taak zijn vrouw en kinderen te leiden en te onderrichten.' (p. 66). Luisteren zij niet, dan mag hij streng ingrijpen: 'Zo heeft God het ingesteld.' (p. 66).
60. Kuijer, *Het boek*, p. 11.
61. *a.w.*, p. 18.
62. *a.w.*, p. 52.
63. *a.w.*, p. 63.
64. *a.w.*, p. 87.